

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

ЛОЩИХІН Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права Академії муніципального управління

В статті освещаются актуальные проблемы современной государственности с точки зрения её структуры и функционирования. Показана диалектическая взаимосвязь между функциональным предназначением государственности и основными направлениями деятельности современного государства.

Ключові слова: сучасна державність, функціональний метод дослідження, функції сучасної держави, політична система.

Сучасна Україна переживає серйозні потрясіння, пов'язані з переходом вітчизняної державності від радянської (соціалістичної) епохи до правової, демократичної держави, яка передбачає розвинуте громадянське суспільство, місцеве самоврядування, гарантії прав і свобод людини, громадянина, територіальних громад, суспільства тощо. У складних модернізаційних процесах запозичення, змішування, рецепції різноманітних політико-правових конструкцій та інституцій, постановка питання про специфіку генезису та функціонування держави як центрального елемента сучасної державності повною мірою відповідає потребам суспільно-політичного розвитку та конституційного будівництва.

Дискусії юристів на рівні загальних, таких, що часто-густо претендують на усебічність й універсальність схем та теоретичних конструкцій, подекуди відходять від юридичної та політичної конкретики, не розкривають суті, змісту та значення тих глобальних метаморфоз, які відбуваються

у вітчизняному державно-правовому просторі та які переживає сучасна українська державність як з позиції її організації, так і функціонування й перспективного розвитку.

Проте окремі теоретики права і держави все ж ведуть пошуки такого стану політичної та правової системи, коли можливо подолати надмірно затягнуте у часі взаємне відчуження інститутів державної влади та громадянського суспільства, людини, соціуму та держави. Не викликає сумніву, що у політичній та правовій сферах має відбутися перехід на новий рівень розуміння специфіки вітчизняної державно-правової дійсності, отже, і таких її елементів, як держава, її завдання, принципи, функції, механізм та, звичайно, й сама державність, яка й досі знаходиться у перехідному стані.

Дослідження феномену державності, її сутності та змісту, сенсу та цінності, принципів устрою та механізмів ефективного функціонування, ролі та тенденцій розвитку є сьогодні одним із найбільш актуальних напрямів комплексного вивчення проблем влади та держави, їх ролі у людському суспільстві, його керованості, питань удосконалення правового, політичного та соціально-економічного життя суб'єктів суспільно-політичних відносин у їх взаємозв'язках та взаємодіях.

Останніми часом посилилася увага до аналізу сучасної української державності з боку вчених – юристів, політологів, філософів, істориків. Зокрема із цієї проблеми

можна виділити наукові праці багатьох вітчизняних учених, серед яких варто згадати В.Д. Бабкіна, О.В. Зайчука, А.П. Зайця, А.А. Коваленка, І.О. Кресіну, О.Л. Копиленка, Л.Т. Кривенко, В.В. Ладиченка, Р.М. Мінченко, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіха, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, А.О. Селіванова, В.М. Селіванова, В.Ф. Сіренка, О.В. Скрипнюка, С.Г. Стеценка, Ю.М. Тодику, О.Ф. Фрицького, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, О.І. Ющика та ін.

Концептуальні проблеми суті, завдань, функцій сучасної державності в умовах глобальних політичних процесів значною мірою знайшли своє відображення також у багатьох наукових працях зарубіжних дослідників, серед яких варто згадати таких учених – правознавців, політологів та філософів, як Р.А. Абдрафіков, О.В. Войтенко, І.В. Востріков, М.П. Граф, В.Г. Графський, І.М. Гомеров, Д.В. Гусєв, В.О. Затонський, Д.М. Зоїров, А.М. Кумиков, В.Г. Ледеяєв, О.А. Лук'янова, Р.Д. Марданов, А.Ю. Мордовцев, Л.А. Морозова, Ж.Т. Тощенко, В.Ф. Халіпов, О.І. Цукатова, В.Є. Чиркін та ін.

Аналізуючи проблеми сучасної державності, ці та інші автори подекуди висловлюють полярні думки, обґрунтовуючи необхідність зміцнення державності за рахунок розвитку інститутів парламентаризму, президенціалізму, активізації ролі держави в соціально-економічних процесах, її активного включення у глобальні міждержавні інтеграційні відносини та крос-культурні комунікації. Інші спостерігають різке послаблення державності, помітне звуження діапазону її функціонального впливу, зниження ефективності державної влади як важливого інституту, який впливає на різноманітні сфери суспільних відносин та є незамінним інструментом їх організації, надання стійкості процесам перетворення.

Що таке державність як категорія сучасного державознавства? Державність – поняття широке, багатоструктурне, яке складається з різних елементів, одним із яких є держава. При цьому державність і держава – поняття, які не збігаються, їх не можна ототожнювати. Слід погодитися з позицією

Р. М. Мінченко, яка справедливо вказує, що поняття «державність» у категоріальному апараті теорії держави і права виконує ряд пояснювальних, аксіологічних та ідентифікуючих функцій, які розкривають змістовну та формально-юридичну специфіку різних етапів цього процесу в напрямі формування суверенної держави та її інститутів .

Вчені, які розглядають відповідну проблематику, як правило, виходять із розуміння категорії «державність» як набагато ширшої та глибшої за змістом, аніж категорія «держава» . У цьому плані цікавою та доволі ілюстративною є позиція Л. О. Морозової, яка вважає, що державність – це складний комплекс елементів, структур, інститутів публічної влади, обумовлений самотністю соціально-економічних, політичних, духовно-моральних умов життя конкретного народу або об'єднань народів на певному етапі розвитку суспільства. Також державність – це властивість, якість, стан суспільства на конкретному історичному етапі. Це той лад суспільних відносин, який впливає не тільки на державну владу, а й на інші державні інститути .

На думку О. А. Лук'янової, державність – це не набір окремих елементів, а держава «in vivo» – у процесі своєї життєдіяльності; як феномен – явище, дане нам у чуттєвому пізнанні, у якому, проте, виявляється сутність державної влади, що обумовлюється особливостями суспільних відносин, у яких вона функціонує. Такий підхід, вважає вона, дозволяє не тільки перевести розуміння терміну «державність» із інституціональної площини в історико-географо-філософський вимір стану суспільства, в умовах якого функціонує держава, а й виявити взаємозв'язки та взаємозалежність між станом державності та ефективністю функціонування державно-правового механізму, обумовити досить важливий висновок про вплив особливостей національної державності на відносини, які виникають у процесі здійснення державної влади, та, відповідно, на стан правової системи суспільства, насамперед конституційного законодавства .

У вітчизняній політологічній науці склалася думка, що державність є якісною

характеристикою, властивістю державно-організованого суспільства, що (а) розкриває взаємодію органів державної влади і суспільства, направлену на забезпечення існування та функціонування держави; (б) окреслює характерні риси та особливості його перебування на конкретно історичному етапі розвитку. Стверджується, що державність – це складна і динамічна система зв'язків, стосунків та інститутів публічної влади, система, розвиток якої обумовлений відповідними особливостями соціально-економічних, політичних і духовно-моральних чинників життєдіяльності окремо взятого народу або співтовариства народів на певному історичному етапі їхнього розвитку. Однак, поняття державності не зводиться до переліку державних функцій та структур, воно не може ототожнюватися із поняттям «держава».

Варто звернути увагу і на трактування поняття «державність», яке дає академік НАН України Ю. С. Шемшученко. На його думку, це специфічна ознака державно-політичної організації суспільства. Маючи багато значень, термін «державність», вважає він, вживається: а) як синонім держави в цілому чи держави відповідного історичного типу (феодальна державність, буржуазна державність тощо); б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства; в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату). Характер державності, вважає Ю. С. Шемшученко, обумовлений обсягом суверенітету тієї чи іншої держави. Зокрема, в Україні головними факторами суверенної державності є специфічні форми державної політичної організації суспільства (форма правління, державний устрій, організація державної влади тощо), державницька ідеологія і традиції, державна мова, державна символіка тощо. Саме з цими факторами пов'язаний суспільний і політико-правовий зміст державності як засіб забезпечення суверенного розвитку України.

Із позицій широкого розуміння категорії «державність» також виходить відомий російський вчений-теоретик права А. Ю. Мордовцев, який розглядає останню як складний комплекс елементів, структур

та інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру, обумовлених самотністю духовно-моральних, ментально-правових, соціально-економічних, геополітичних умов життєдіяльності конкретного народу або «багатонародної нації» (суперетносу) та таких, що знаходять свій вираз на різних етапах національної історії. Державність, таким чином, вважає А. Ю. Мордовцев, становить собою досить багатоаспектне та багатопланове публічно-правове утворення, яке має індивідуальну національно-духовну природу та культурно-історичну основу, притаманні їй типи легітимації влади та правопорядку, враховуючи, що на інституціональному та функціональному рівнях відбиваються накопичені народом духовні та інші соціальні цінності, укорінені в ментальному універсумі.

Інший сучасний російський вчений – теоретик права В. О. Затонський розглядає державність як комплексну інтегруючу категорію, яка відображає всю державну, політичну та правову організацію суспільства як цілісну державно-правову та політичну дійсність. На його думку, державність охоплює собою всю сукупність внутрішньоузгоджених, взаємопов'язаних та взаємозалежних, соціально різноманітних державно-політичних, правових (юридичних), адміністративних, суспільно-політичних, соціально-економічних, морально-етичних та інших (так чи інакше пов'язаних з державою та реалізацією її функцій) засобів (явищ), інститутів, взаємовідносин (взаємодій), контактів, зв'язків, взаємозалежностей, за допомогою яких та разом з якими державна влада здійснює регулятивно-організуючий, стабілізуючий, інтегруючий та активізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей, а громадяни мають можливість здійснювати через структури громадянського суспільства стримуючий, спрямовуючий, нормотворчий, організаційний, а також обмежуючий вплив на державу та державну владу.

На думку О. В. Войтенко, державність є інституціональною системою, яка включає, насамперед, систему органів державної влади та управління. Разом з тим, вважає вона, державність включає також інститути суспільства, однак лише ті з них, які взає-

модіють з органами державної влади та управління при здійсненні останніми функцій управління суспільством. У своїх працях вона доводить, що поняття «державність» не слід ототожнювати із усім суспільством, суспільними відносинами. Державність характеризує державно-організоване суспільство, показує упорядкування органів публічної влади та їх взаємодію з суспільством.

Звертаючись до етимології даного поняття, О. В. Войтенко зазначає, що поняття «державність» має одне коріння з терміном «державна». На її переконання, як і поняття «законність» і «впорядкованість» походять відповідно від термінів «закон» і «порядок», характеризують якісну характеристику певного стану, так і державність відображає якісну характеристику державно-організованого суспільства, його існування та діяльності.

Також О. В. Войтенко здійснює аналіз співвідношення категорій «державність» та «політична система» суспільства та робить висновок, що не всі елементи політичної системи є елементами державності. Так, політична система включає в себе елементи, які можуть реалізувати свої інтереси самостійно, при цьому вони не взаємодіють з державою з метою реалізації функцій держави. До політичної системи можуть входити інститути, які протистоять державі, не можуть бути складовими частинами державності. Як приклад вона наводить існуючі в сучасний період в Європі, США та Канаді альтернативні організації, які розробляють різні програми розвитку економіки, виступають за податкову реформу тощо.

Тому до елементного складу державності, вважає О. В. Войтенко, входять всі органи державної влади та управління, органи місцевого управління, призначені центральною владою. Щодо інститутів суспільства, які підтримують державну владу та сприяють реалізації її повноважень, відмічається, що вони неоднакові в різні історичні періоди. Зі зміною суспільства, його структури змінюються й елементи державності.

Відштовхуючись від схожої методологічної позиції, Т. М. Радько вважає, що властивостями, які характеризують державність, можна назвати:

а) динамізм – це постійна зміна державності у час її історичного розвитку під впливом різних економічних, політичних, соціальних, міжнародних, міжнаціональних, внутрішньонаціональних та інших факторів, під впливом закону суспільно-історичного розвитку;

б) конкретність – це державність у реальній дійсності, це державність конкретного суспільства, певної цивілізації. Завдяки цій властивості державність виявляється у тільки їй притаманних формах, тільки їй притаманних взаємодіях із суспільством. Тому й існує можливість розрізнити англійську, французьку, німецьку та іншу державності;

в) цілісність – це єдність державності, яка відбивається в її стійкості, стабільності, що реалізується в певному сталому державно-правовому та політичному режимі. Цілісність характеризує державність як сукупність, гармонійне утворення, з якого неможливо усунути (або до якого неможливо штучно додати) жоден із елементів, що складають її;

г) системність – це властивість, яка характеризує державність як складне системне утворення, яке має внутрішню структуру та складається з тісно взаємопов'язаних, взаємодіючих елементів (державна, правова система, суспільна свідомість, державні утворення, церква, культура тощо).

Попри відмінності у тлумаченні поняття державності, характеристики її елементного складу, розумінні сутнісних параметрів, більшість сучасних дослідників пов'язує цей феномен із функціями держави, їх генезисом, сутністю, змістом, принципами, формами і методами реалізації тощо. У зв'язку з цим, державність, аналіз її ознак, структурних складових її системи тощо є актуальним питанням сучасної теорії функцій держави.

Проілюструємо це конкретними прикладами історії та теорії державності на різних етапах еволюції держав різних типів, форм та, здебільшого, їх соціальних і економічних функцій.

Так, наприклад, з середини XVII до середини XIX ст. роль держави обмежувалася виконанням функцій, пов'язаних із забезпеченням безпеки громадян, збереженням їх майна (захист прав власності), створенням

необхідної правової бази для взаємовідносин господарюючих суб'єктів, контролем за виконанням контрактів. Найбільш ємною характеристикою державності в цей період було ототожнення держави з «нічним сторожем», який повинен спостерігати за тим, щоб ніхто і ніщо не порушувало сформованого порядку речей.

У XIX ст. була створена система норм і правил поведінки, яка виражає насамперед волю та інтереси пануючого класу. За допомогою права пануючий в економічних відносинах клас захищав свою владу від зазіхань з боку інших класів, забезпечуючи тим самим своє економічне соціально-політичне панування. Ототожнення держави з «нічним сторожем» у XIX ст. означало й те, що держава свою історичну місію із формування системи капіталістичних відносин виконала. Ринково-капіталістичне господарство могло відтворюватися вже не тільки і не стільки за допомогою сили й відкритого втручання держави, скільки за рахунок пануючої системи економічних відносин. Закінчивши роботу як архітектор капіталістичної системи господарства, держава стало ретельно стежити за тим, щоб ніхто і ніщо не зруйнувало її великого творіння.

Згодом, після Другої світової війни у програмних документах багатьох політичних партій, а також конституціях трьох держав Західної Європи (в Основному Законі ФРН 1949 р., Конституції Франції 1958 р. і Конституції Іспанії 1978 р.) з'явився термін «соціальна держава». Спочатку таке поняття «соціальна держава» було запроваджено до наукового обігу Л. фон Штайном ще у 1850 р., проте активна теоретична розробка даної проблеми розпочалася у першій половині XX ст. Ідеологічною основою «соціальної держави» стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обгрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами.

З погляду сучасності термін «соціальна держава» означає: держава, яка в конституції проголосила себе такою розглядає покра-

щення добробуту усіх своїх громадян як головне і пріоритетне завдання. Формування та утвердження у цих та інших демократичних країнах соціальної державності спричинило до значне розширення конституційного регулювання основних принципів соціального життя і соціальної політики. Тому одним із проявів соціалізації правового регулювання є зараховування до його інструментарію такого терміну як «соціальна держава».

Головна особливість сучасного етапу розвитку державності – це вже поступовий перехід від соціальної державності до ефективної державності. Суть політики «ефективної держави» знайшла свій вираз у двох основних положеннях. По-перше, держава в силу неймовірно роздутих витрат, які потягли за собою збільшення дефіциту державного бюджету, має істотно скоротити коло своїх обов'язків, переключивши вирішення низки завдань, які вона ще нещодавно виконувала, на інші керівні суб'єкти. По-друге, витрати з пенсійного забезпечення, медичного страхування, страхування від безробіття та інших соціальних виплат не повинні забезпечуватися тільки за коштів державного бюджету. Ці витрати мають бути рівномірно розподілені між усіма суб'єктами.

Генезис державності вказує, що останніми часом відбувається подолання зайвих (переважно декларативно-популістських) моментів у процесі соціологізації, політизації і ідеологізації політичного й економічного життя, а також основного «верховного» регулятора відповідних відносин – конституційного законодавства. У демократичних країнах ринкової економіки виходять з того, що держава не може і не повинна покладати на себе вирішення усіх соціальних завдань, більшість з яких має вирішуватися самим громадянським суспільством чи на основі його співробітництва з державою. Соціально-правова держава забезпечує формальну рівність усіх перед законом, а також певний соціально-майновий баланс між багатством і бідністю, не допускає різкого і небезпечного для держави і суспільства соціального розшарування.

Наведені приклади є підставою для висновку, що в основі виникнення держави і

генезису державності значною мірою знаходиться вектор розвитку усієї системи її функцій. Найважливішого значення набувають тенденції розвитку правової системи і, зокрема, конституційного законодавства. Не менш значимим як у теоретичному, так і в практичному плані є аналіз еволюції функцій держави з позиції її ролі як політичного інституту і впливу цього інституту на соціально-економічний розвиток, тобто з позиції діалектики суспільства, економіки і політики.

Проведений аналіз функціональних аспектів сучасної державності підтверджує зроблений у вітчизняній науці висновок про те, що державність є однією з найважливіших властивостей суспільства, яка забезпечує його життєздатність шляхом політичної структуризації і легітимації. Поняття «державність» характеризує якісний стан суспільства на будь-якому конкретно-історичному етапі його розвитку, однак найбільшою мірою його пізнавальний потенціал розкривається при аналізі транзитних, перехідних суспільств, тому що це поняття розширює можливості розуміння і пояснення різних проблем трансформації тоталітарної системи в соціальну з демократичною організацією громадянського суспільства і правовою державою.

У зв'язку з цим поняття «державність» необхідно розглядати не лише з погляду її сутності, історичного змісту, етапів формування, але й з позицій функціонально-діяльнісного аспекту. Функціональний аналіз сприятиме визначенню можливих альтернатив розвитку державності в трансформаційний період, а також моделюванню оптимальної стратегії і тактики становлення та розвитку тієї чи іншої держави як держави демократичної, соціальної, правової.

Література

1. Бірюков Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Р. М. Бірюков. – О., 2011. – 19 с.; Оніщенко Н. М. Соціальний вимір правової сис-

теми: реалії та перспективи : монографія / Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко. – К.: Юридична думка, 2011. – 176 с.; Хаустова М. Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. Г. Хаустова. – Х., 2005. – 19 с. та ін.

2. Гаврилов М. І. Філософія демократичної державності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / М. І. Гаврилов. – Дніпропетровськ, 2007. – 32 с.; Горшколепов А. А. Идеократическая государственность : Политико-правовой анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (Юридические науки)» / А. А. Горшколепов. – Ростов-на-Дону, 2001. – 26 с.; Ким Ю. В. Федеративная государственность : Сущность, генезис, проблемы развития : Теоретико-методологические основы : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; Муниципальное право» / Ю. В. Ким. – Тюмень, 2009. – 43 с.; Краснов Ю. К. Российская государственность : Генезис и эволюция институтов власти, проблемы модернизации : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; История правовых учений» / Ю. К. Краснов. – М., 2002. – 54 с.; Сорокин В. В. Государственность переходного периода : Теоретические вопросы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; История права и государства; История политических и правовых учений» / В. В. Сорокин. – Екатеринбург, 1999. – 24 с. та ін.

3. Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Р. М. Мінченко.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються актуальні проблеми сучасної державності з точки зору її структури та функціонування. Показаний діалектичний взаємозв'язок між функціональним призначенням державності та основними напрямками діяльності сучасної держави.

SUMMARY

The article highlights the actual problems of modern statehood from the standpoint of its structure and functioning. The dialectical relationship between the functional purpose of statehood and the main direction of the modern state activities is shown.

– К., 2009. – С. 8.

4. Бойко О. Державність / О. Бойко // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – С. 205; Радько Т. Н. Теория государства и права : учеб. для вузов / Т. Н. Радько. – М. : Академ. Проект, 2005. – С. 114–115; Чиркин В. Е. Государственность / В. Е. Чиркин // Юридическая энциклопедия / отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 2001. – С. 210 та ін.

5. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебн. / Л. А. Морозова. – М. : Юристъ, 2002. – С. 155–156.

6. Лукьянова Е. А. Государственность и конституционное законодательство России : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право ; Муниципальное право» / Е. А. Лукьянова. – М., 2003. – С. 9.

7. Бойко О. Державність / О. Бойко // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – С. 205.

8. Шемшученко Ю.С. Державність / Ю.С. Шемшученко // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 151.

9. Мордовцев А. Ю. Российская государственность в ментально-правовом измерении : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (юридические науки)» / А. Ю. Мордовцев. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 39.

10. Затонский В. А. Эффективная государственность в личностно-правовом изме-

рении : Общетеоретическое исследование : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / В. А. Затонский. – Саратов, 2008. – С. 9.

11. Войтенко О. В. Государство, государственное образование, государственность (теоретико-методологический анализ их соотношения) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / О. В. Войтенко. – М., 2007. – С. 14–16.

12. Радько Т. Н. Теория государства и права : учеб. для вузов / Т. Н. Радько. – М. : Академ. Проект, 2005. – С. 116–117.

13. Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. О. Сіленко. – К., 2000. – С. 5.

14. Затонский В. А. Эффективная государственность в личностно-правовом измерении : Общетеоретическое исследование : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / В. А. Затонский. – Саратов, 2008. – 54 с.; Затонский В. А. Эффективная государственность / В. А. Затонский. – М. : Юристъ, 2006. – 286 с.

15. Енгибарян Р. В. Конституционное право : учебник / Р. В. Енгибарян, Э. В. Тадевосян. – М. : Юристъ, 2000. – С. 107.

16. Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Р. М. Мінченко. – К., 2009. – С. 18–19.